

ОСВІТА ТА НАУКА НА ХАРКІВЩИНІ У РОКИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941-1943 РР.)

Більше шістдесят років минуло з часів закінчення Великої Вітчизняної війни. Український народ мужньо витримав усі труднощі війни та жорстокий окупаційний режим. Велика кількість українців загинула не лише від куль противника, а й від холоду та голоду. До наших днів заблишилися очевидці окупаційного режиму в Харкові. Майже 22 місяці харків'яни мужньо боролися за виживання. Велика кількість жителів Харкова при наближенні німецьких військ до міста евакуювалася. Проте через різні причини багато харків'ян залишилися у підневільному місті. За свідченнями радянських дослідників, розвиток освіти та науки у цей період припиняється. Але освітяни та науковці, що залишилися під окупантами, продовжували боротьбу за виживання.

Дослідження проблеми розвитку освіти на окупованих німцями територіях є досить актуальною, адже до цього часу існують суперечки щодо співпраці освітньої та наукової еліти Харківщини з німцями. Масмо звернути увагу на обережні спроби певної групи інтелігенції міста в страхітливих умовах «нового порядку» реалізувати свої національно-патріотичні ідеї.

Актуальною ця проблема є також тому, що до цього часу у багатьох дослідженнях розвиток народної освіти на окупованих землях вважають перерваним. Отже, дана стаття є спробою дослідити життя освітян та науковців Харкова під час окупації німцями (1941-1943 рр).

У радянській історіографії остаточно утвердилася думка, що освітній процес на окупованих землях припиняється. Дії нової влади з організації шкільної мережі не знаходять відображення у дослідженнях. Такою є праця О.А. Заводської, В.В. Корнілова «Розвиток народної освіти на Харківщині» [1]. Проте слід підкреслити, що у працях радянського періоду багато уваги приділяється участі освітян та науковців у Русі Опору.

На жаль, у дослідженнях 90-х років освітній процес на окупованих землях теж мало розглянутий. Загальні дослідження велику увагу приділяють важкій долі інтелігенції Харкова, що залишилася у окупованому місті, та їх боротьбу за виживання [2].

Детально займався вивченням Харкова у часи німецької окупації А.В. Скоробагатов [3]. Автор велику увагу приділив розкриттю освітньої політики нової влади та спроби культурних кіл Харкова в умовах «нового порядку» реалізувати свої національні ідеї.

Особливе місце серед джерел із зазначеної проблеми займають спогади самих учасників подій. Такими є праці Ю. Шевельова, Р. Рибальченка, А. Любченка, О. Соловей [4]. У них автори детально описують майже кожен день життя у окупованому Харкові. Ю. Шевельов характеризує напрями діяльності інтелігенції міста, виділяє тих, хто (на його думку) співпрацював з німцями як колабораціоніст.

Очевидцем страшних часів окупації був Рибальченко р. Його згадки про навчання у «німецькій школі» є цінним матеріалом для усіх дослідників названої проблеми [5].

Отже, характеризуючи розвиток освіти та науки на Харківщині у роки окупації (1941-1943), автор звертає особливу увагу на діяльність інтелігенції.

В умовах війни життя шкіл не було зупинено, але її працівникам довелося пристосовуватися до встановленого «нового порядку». Питаннями освіти у окупованому місті займалися відділ освіти при Харківській Міській Управі та шкільна комісія «Просвіти» [6, с. 39]. З перших же днів вони зіткнулися з великими проблемами, адже в умовах війни кваліфікованих учителів не вистачало через мобілізацію, евакуацію та просто винищення фашистами української інтелігенції.

Відділ освіти ХМУ очолював П.П. Дрига, в минулому викладач математики у школах Харкова, його заступником був призначений відомий композитор, професор В. Костенко.

Розпочати навчальний процес було дуже важко. Необхідно було відремонтувати зруйновані приміщення, підготувати підручники та методичні посібники. Коштів для цього, звичайно, не вистачало. Директива Рейхскомісаріату України від 12.01.1941р. повідомляла про умови відкриття початкових шкіл. Згідно з цим наказом навчання у нових німецьких школах допускалося з 1 лютого 1942 р. тільки в початкових чотирирічних «народних школах», які мали охопити навчання дітей віком до 11 років. Директивою заборонялося користуватися навчальними планами, учнівськими бібліотеками, навчальними посібниками (фільмами, картами, картинами тощо), підручниками радянського періоду [7, с. 26].

Р. Рибальченко згадує у своїх мемуарах, як одного разу йому та учням класу було задано під диктовку вчителя «почати викреслювати все, що стосувалося радянського: все ленінське, сталінське,

.....
слова «клуб», «комсомолец», «піонер», «ударник», «мавзолей» та інше» [8, с. 113]. Замінювалися власні імена, наприклад, Сара замінювалося на Лара.

У вересні 1942 р. у Харкові, за даними Скоробагатова А., працювало 20 шкіл, у яких було задіяні 267 викладачів і 158 осіб технічного персоналу. Усього в 1942-1943рр. відділ освіти ХМУ зареєстрував 8-9 тисяч учнів, але відвідувало школи тільки на 60%, а часом значно менше [9, с. 164]. Основними причинами низької відвідуваності були важкі умови життя (голод, холод, злиденність) та небажання багатьох дітей продовжувати шкільну освіту.

Запроваджувалося вивчення української мови та літератури, математики, фізичної культури, виробничої та ручної праці. Впровадження в українських школах викладання національної історії та літератури зовсім не означало, що німці підтримують відновлення української свідомості та самобутності серед населення. У такий спосіб вони прагнули швидко знищити все радянське, більшовицьке. Цими невеликими поступками скористалася національно свідомою частиною інтелігенції, що залишилася у окупованому місті. Незважаючи на важкі умови життя та праці, педагоги знайомили учнів із перлинами української літератури. Як згадує Рибальченко Р., саме завдяки своєму вчителю він ознайомився з такими відомими класичними творами, як «В дитинстві» О. Олеса, «Співець» Лесі Українки, «Сонце і хмари» Є. Гребінки, слухав про творчість М. Коцюбинського, І. Манджури, І. Нечуя-Левицького, А. Тесленка, В. Винниченка, Марка Вовчка, М. Вороного, С. Черкасенка, Я. Щоголева, М. Хвильового [10, с. 113].

Дуже важкими були умови життя у Харкові. Населення страждало від холоду та нестачі харчів. Навчальні приміщення не опалювалися. Не було шкільного приладдя. Учні робили зошити із старих газет та писали між рядками [11, с. 113].

Також освітньою діяльністю у окупованому Харкові займалася «Просвіта». Робота проводилася у численних комісіях: шкільній, видавничій, науково-філософській, історичній, правничій, церковно-богословській, мистецтв тощо. Шкільна комісія на чолі з професором Поповим добирала освітянські кадри для роботи в школах та органах шкільного управління [12, с. 109]. Створювалися методичні комісії для переробки та пристосування радянських підручників для навчання у школах. Також «Просвіта» займалася підготовкою нових підручників: з історії для 3-4 класів - В.В. Дубровський, 5 кл. - В.М. Державін, 6 кл. - А.Г. М'якшин, 7 кл. - Б.І. Львов; з української мови: для 1-3 кл. - І.М. Крилов, 7 кл. - Ю.В. Шевельов та Д.Ф. Соловей. Про те німці заборонили їх видання [13, с. 197].

Для більшості харківської наукової інтелігенції, яка не змогла або не встигла евакуюватися, часи окупації стали трагедією. Так, з університету, розповідав після визволення доцент хімфаку Д.А. Корнієнко, вдалося вивезти тільки академіків та членів-кореспондентів Академії наук. Решта ж виїздила за посвідченнями, що їх видавали райради та евакопункт, в останні десять днів перед приходом німців. У результаті більша частина професури та викладачів залишилася у захопленому ворогом місті [14, с. 31].

Щоб вижити, необхідно було пристосовуватися до нової влади. Деяка частина інтелігенції змушена була стати на службу. Проте працювали такі харків'яни в більшості не на німців, а передусім за покликом свого українського менталітету. Так вони отримали можливість щось робити на користь національної ідеї та реалізувати свої національно-патріотичні цілі. Окрім цього, робота в ХМУ та у інших культурницьких установах («Просвіта», друкування статей), давала можливість харчуватися в їдальнях та не вмерти з голоду.

Багато професорів та викладачів, щоб врятувати свої сім'ї, змушені були від'їжджати до сіл та працювати там лікарями чи вчителями. Аби вижити в окупованому Харкові, чимало представників інтелігенції влаштувалися на будь-яку роботу. Бували випадки, коли відомі науковці підробляли рубанням дров або пранням білизни. Так доктор фізико-математичних наук Бржечко працював чорноробом на сірниковій фабриці [15, с. 32]. Викладач механікомашинобудівного інституту О.С. Федоров разом із дружиною робив на продаж сірники, наклеюючи на коробки етикетки із написом: «Усі на боротьбу з фашистськими варварами!». Їх обох розстріляли [16, с. 25].

Науковці, які не могли знайти роботу чи були похилого віку, спочатку жили за рахунок продажу власних речей чи обміну їх на продукти. Але не всім вистачало сил вирушити у дорогу, особливо взимку. Люди тихо помирали у своїх квартирах. Так пішли з життя університетські науковці, професори К.Є. Єленевський, Ю.Д. Клеонов, А.М. Роздольський, Є.Ф. Рябінін; професори інституту народного господарства – Б.В. Попов, ветеринарного – Ф.М. Орлов, політехнічного – М.С. Родзевич, сільськогосподарського – М.А. Єгоров та І.М. Витязь [17, с. 32].

Співробітники вузів, які через певні причини залишилися у окупованому місті, хоча й не вели наукової роботи, проте постійно перебували на робочому місті. Ризикуючи своїм життям, ці люди переховували вузівське обладнання, музейні експонати, книги від розкрадання німцями.

Отже, у важких умовах війни освітнє та культурне життя не було припинене. Німецька окупаційна політика передбачала відкриття початкових шкіл для дітей та закладів культури. Також планувалося відновити навчання у деяких вузах Харкова, проте їх спеціалізація свідчила, що німці готові дозволити підготовку спеціалістів тільки сільськогосподарського спрямування. Але й у таких умовах національно-патріотично налаштована інтелігенція почала шукати можливості виявити свої знання, здібності. Наукова еліта Харкова була зовсім не потрібна новій владі. Щоб вижити, треба було пристосовуватися. Голод, побутова невлаштованість, безробіття, хвороби підштовхнули наукову еліту до співпраці з окупантами. Особливо це стосувалося гуманітаріїв. Проте така співпраця давала можливість встановити у окупованому Харкові громадський порядок, дбати про постачання населення продовольством, розбудовувати українське обличчя міста, а також сприяти розвитку освіти, культури та релігії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Завадська О.А., Корнілов В.В. Розвиток народної освіти на Харківщині. – Х., 1959.- 216 с.; 2. Книга скорботи України: Харківська область: Обл. пошук. видан., Т.2. м. Харків 2003.- К. – 2005. – 541с.;
- 3.Скоробагатів А.В. Харків у часи німецької окупації (1941-1943) – Х.: Прапор, 2004.-366 с.;
- 4.Шевельов Ю.В. Я – мене – мені...І довкруги. – Торонто, 2001.- 482 с.; Любченко А. П. Щоденник (2/11-41р. – 21/11-45р.) – Львів; Нью-Йорк; Коць, 1999.- 383 с.;
- Дражевська Л., Соловей О. Харків у роки німецької окупації. 1941 – 1943. Спогади. – Нью-Йорк, 1985, – 29 с.;
5. Рибальченко Р.К. Підкови на снігу: Спогади про війну, враження. – Х.: Курсор, 2006.- 285 с.;
6. Коваль М.В. «Просвіта» в умовах «нового порядку» (1941 – 1944 рр.) // УІЖ. – 1995.- №2.;
7. Задорожна Л. Стан української освіти в період німецької окупації. 1941 – 1943 рр. // Історія в школі . – 1999 – №11 – 12. – С. 23 – 29;
8. Рибальченко Р.К. Підкови на снігу: Спогади про війну, враження. – Х.: Курсор, 2006.- 285 с.;
9. Скоробагатів А.В. Харків у часи німецької окупації (1941-1943) – Х.: Прапор, 2004.- 366 с.;
10. Рибальченко Р.К. Підкови на снігу: Спогади про війну, враження. – Х.: Курсор, 2006.-285 с.;
11. Там же. – С. 113;
12. Соловей О. Харків. Окупація: спогади // Березіль. – 1993. – №1. – С. 108-118;
13. Скоробагатів А.В. Харків у часи німецької окупації (1941-1943) – Х.: Прапор, 2004.- 366 с.;
14. Книга скорботи України: Харківська область: Обл. пошук. видан., Т.2. м. Харків, 2003.- К. – 2005. – 541 с.;
- 15.Рибальченко Р.К. Підкови на снігу: Спогади про війну, враження. – Х.: Курсор, 2006.- 285 с.;
- 16.Мигаль Б. К., Журавський Ю. Н. Внесок науковців Харківського державного університету у боротьбу радянського народу проти фашистської Німеччини // Питання історії СРСР. – 1976. – №5 – С. 24-26 ;
17. Книга скорботи України: Харківська область: Обл. пошук. видан., Т.2. м. Харків, 2003.- К. – 2005. – 541 с.

О.В. Дьякова

ДІЯЛЬНІСТЬ МЕДИЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ ПІД ЧАС ГІТЛЕРІВСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ ХАРКІВЩИНИ

Минуло більше 60 років після закінчення Великої Вітчизняної війни. Та намагання зрозуміти, що сталося у ті страшні роки, змушують дослідників знову і знову аналізувати події, пов'язані із війною. Незважаючи на значну кількість наукових студій, багато питань ще потребують свого вивчення або переосмислення. Такий стан викликаний тим, що у радянські часи історія цієї війни, по суті, перетворилася на героїчне полотно, героями якого ставали партія, полководці, народні маси. Створена героїко-патріотична концепція і засекреченість архівних документів довгі роки не давала можливості науковцями визначити реальну картину того, що відбувалося у часи. Все сказане стосується й історії радянської медицини у період Великої Вітчизняної війни, тому метою даної статті є висвітлення умов діяльності медиків під час гітлерівської окупації області.

Існує велика кількість фундаментальних праць, наукових досліджень, науково-популярних видань і окремих статей з цієї теми. Але в них описуються лише подвиги докторів і замовчуються умови їх роботи [17, 30]. До того ж, більша частина з них написана медичними працівниками і присвячена організації радянської охорони здоров'я під час війни [11, 18, 19, 21 та ін.]. У Харківському історичному музеї зберігаються спогади лікарів, що працювали на окупованій території, які ще не використовувалися у наукових публікаціях [1-10].

Актуальність даної теми викликана необхідністю розуміння дійсного стану умов життя людей на окупованій території й можливості не просто виживання у жахливих умовах, а ще й збереження людяності, чого бракує у сучасному суспільстві.